

ОСОБЛИВОСТІ ДЕКОРУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА УКРАЇНЦІВ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ І БУДЖАКА

В'ячеслав Кушнір

УДК [745+728.6](477.43/.44)

У статті проаналізовано мистецтво настінного розпису українців на теренах лісостепового й степового Буго-Дністровського межиріччя та Буджака у ХХ ст., окреслено локальні й регіональні особливості стінопису та чинники впливу на його розвиток.

Традиція народного стінопису була відома українцям лісостепової та степової зони до Чорного моря. Однак тільки в лісостеповій частині регіону вона існувала до 1980-х років. У Буджаку традиції настінного розпису були втрачені.

Ключові слова: настінний розпис, польові розвідки, Буго-Дністровське межиріччя, Буджак.

The art of wall painting examined on the territory of the forest-steppe of steppe country between the Bug and the Dniester in the 20-th century is examined in this article. Local and regional characteristic features of wall-painting and the factors which influence the wall-painting development are defined and considered here.

The forest-steppe and steppe before the 1940-s were aware of the tradition of wall painting spread up to Black Sea. But it was on the forest-steppe territory that this tradition lasted up to the 1980-s. In the Budzhak region this tradition was lost.

Keywords:

Предметом нашого розгляду є настінний розпис. Цей вид народного мистецтва набув чи не найбільшого поширення в ХІХ — на початку ХХ ст. і в українських селах у межах сучасної Одеської області, яка географічно охоплює південну частину лісостепової зони та степ Буго-Дністровського межиріччя та українського Буджака. За історико-етнографічним районуванням — це південно-східна межа Поділля й південно-західна частина Степової України.

Як відомо, традиція настінного розпису в Україні існує із часів трипільської культури¹. У регіоні, який досліджується, фрагменти фарбованих глиною білого кольору стін жител знайдені в поселенні доби пізньої бронзи Білино й на Балтщині, що також засвідчує давність традиції стінопису на цій території.

На півночі Одещини настінний розпис вивчають з початку ХХ ст. Зафіксовано розпис і в степових районах Буго-Дністровського межиріччя в 1920-х роках. У Буджаку спеціальні розвідки майже не проводилися. Незважаючи на наявність певних результатів, нез'ясованих питань залишилося чимало. Зокрема, потребують уточнення межі поширення традиції настінного розпису, особливості його розвитку на теренах Південно-Західного Степу.

Узагальнивши доробок попередників і долучивши матеріали польових розвідок, з'ясуємо регіональну специфіку стінопису в українців, своєрідність декорування зовнішніх стін селянського житла.

Результати досліджень першої половини ХХ ст., 1970-х років і польових розвідок останніх років, проведених автором статті, дають змогу виокремити три зони побутування настінного розпису — Південно-Східне Поділля, степова зона Буго-Дністровського межиріччя й Буджак.

Народний стінопис **Південно-Східно-го Поділля** репрезентований дослідженнями в Балтському повіті (нині — північні райони Одещини) від початку ХХ ст. до 2008 року. Вони дають можливість простежити його еволюцію за майже столітній період. На початку ХХ ст. К. Шероцький змалював і описав зразки узорів та орнаментів зі стін житлових споруд, господарських приміщень². Нотатки про хатній розпис 1920-х років на Балтщині й Кодимщині залишив М. Карачківський³, у повоєнний час декоративний розпис вивчали В. Самойлович⁴, Т. Косміна⁵. Упродовж останніх років проведені дослідження автором цієї статті.

Можна стверджувати, що на початку ХХ ст. в українських селах Балтського повіту

панувала стійка традиція настінного розпису. Він представлений сюжетними картинками та комбінованим розписом — композиціями із солярних символів, ідеограмами «дерева життя» в різноманітних варіаціях — окремо чи в комплексі з рослинними або геометричними елементами.

Із сюжетних розписів привертає увагу скопійована К. Шероцьким у с. Розношинець Балтського повіту картина із зображенням декількох птахів на гілках дерев⁶. Такі картини, як засвідчують її розміри та характер сюжету, розміщували, найімовірніше, на тильній стіні житла і, як заміник килима, вони виконували утилітарну функцію.

Зразки розпису зовнішніх стін житла й господарських споруд різноманітні. Горизонтальні різноколірні смуги (у народі їх називають «підведення»), криві, ламані лінії як окремо, так і в комбінаціях з геометричною та рослинною орнаментикою — типове явище в українських селах повіту. Вражає строкатість колірної гами. Нижню частину стіни «підводили» переважно синьою фарбою, а тильну стіну фарбували червоною. Горішню частину чільної та причілкові стіни розписували вибірково: блакитним прикрашали кути споруд, простір під стріхою заповнювали здебільшого смугами.

Особливої уваги заслуговують описи настінних розписів у селах Балтського повіту, здійснені К. Шероцьким. Вони вражають насамперед своєю розмаїтістю. Наприклад, у с. Борщі дослідник змалював розташовану над вікном дворівневу композицію з розет і трьох «вазонів» над ними. Дві вертикальні смуги на кутах увінчано схематизованою ідеограмою «дерева життя» з двома розетами⁷. Стовпи навісу над літньою пічкою прикрашено різноколірними смугами, а фронтон — зображеннями коней⁸. У такому самому стилі оформлено вхід до льоху, де, крім різноколірних смуг, у верхній частині і над дверима розміщено сім розет, одна з яких — восьмираменна (більшого розміру) — міститься в центрі композиції⁹. У цьому ж селі К. Шероцький знайшов «килим», в орнаментальній композиції якого поєд-

нанано зооморфні й рослинні мотиви. У горішній частині симетрично розміщено зображення двох коней (вони й визначають назву композиції — «коні»), по краях — мотиви полуниць (?) з листям і букетом з полуничних (?) листків у центрі¹⁰. Композиції, як і окремі орнаментальні мотиви, мали відповідні народні назви, що відображають схожість намальованого з реальним об'єктом, предметом, рослиною, твариною тощо («раки», «зозульки», «курчячі лапки», «сосонки», «горошок» та багато ін.). Ромб, трикутник, розету, вазон малювали на внутрішніх і зовнішніх стінах жител. Ними декорували споруди господарського призначення і навіть навіси над сезонними (літніми) господарсько-побутовими об'єктами.

Матеріали К. Шероцького репрезентують декілька типових для Балтщини початку ХХ ст. груп настінного розпису, тоді як М. Карачківський, досліджуючи етнографію українців Балтщини в 1928 році, лише двічі згадує про настінні розписи, зазначаючи, що в с. Фернатія рослинним орнаментом прикрашено віконниці та стіни під вікнами¹¹, а в с. Лабушна хати ззовні здебільшого розписані малюнками рослинного орнаменту¹². Немає підстав вважати скупі інформації М. Карачківського свідченням занепаду народного стінопису. Імовірніше, цей жанр народного мистецтва не приваблював дослідника, але описані ним зразки засвідчують, по-перше, використання в той час рослинної орнаментики в декорванні житла; по-друге, збереження українцями традиції народного стінопису на теренах Балтщини. Останнє підтверджують дослідження В. Самойловича в 1960-х роках. Він відзначив регіональну своєрідність декоративного розпису, що ним прикрашали народну архітектуру¹³. Балтщина входила в зону обстеження В. Самойловича, також засвідчено наявність народного стінопису, хоча детально він його не аналізував¹⁴. Декоративний розпис Одещини представлений кількома зразками, які не відображають усього спектра наявних варіантів на час досліджень, здійснених В. Самойловичем, принаймні достатніх для вивчення специфіки

стінопису в степовій зоні. Водночас, визначаючи характерні риси подільського житла, цей дослідник звернув увагу саме на настінний розпис як на одну з важливих складових, яка формувала регіональну специфіку¹⁵.

Детальніше охарактеризувала сільський стінопис Т. Косміна (1970-ті рр.). Авторка відзначила його відмінність в інших регіонах, насамперед звернувши увагу на багатство тонально-колірної гами¹⁶. Дослідниця простежила еволюцію архітектурно-художнього оформлення жител, виокремила та охарактеризувала новації, які, утім, зберегли, зокрема, традиційні композиції¹⁷.

1970-ті роки — період входження народного стінопису в кінцеву фазу свого розвитку. У цей час зникли картини сюжетного характеру. Однією з основних причин занепаду стінопису слід уважати розвиток ткацтва. Підставою для такого твердження є подібність композицій настінних малюнків і килимів. Поступово майстрині відмовлялися від малювання «килимів». Можливість заміни розпису привабливішими виробами ткацтва у ХХ ст. стала реальністю для більшості селянських родин.

Поширена в другій половині 1960 — упродовж 1970-х років практика декорування стін трафаретним способом також не мала продовження, але прийомів обробки стін житла ще було чимало — нанесення спеціальним знаряддям рельєфних декоративних елементів у вигляді решіток, косих, хвилястих ліній тощо. Примітно, що найбільше варіантів декорування стін у 1980—1990-х роках простежується в зонах активної дії традиції стінопису. На півночі Одещини до таких зон належать села вздовж невеликих річок Савранка, Кодима, тоді як у селах на водорозділах такого не спостерігається. Це свідчення дії механізму поширення не тільки традиції стінопису, але й інших важливих складових етнокультури, відображення моделі функціонування економічних, соціальних і культурних зв'язків, яка охоплювала сільські громади прирічкові зони. Саме тому практика декорування стін лише в прирічкових зонах була безперервною і зберігається до

сьогодні, де ще фарбують стіни господарських приміщень здебільшого в червоний колір, розмальовують призьби різнобарвними смугами, «підводять» синім чи чорним нижню частину стіни житла над призьбою. Фарбування кутів будівель в інший, ніж стіни, колір було обов'язковим. Крім кутів, смугами окреслювали простір навколо дверей і не тільки ззовні, але й у середній частині стіни.

Розписували й інтер'єр житла, використовуючи різноманітні мотиви та композиції. Переважно на тильній стіні малювали «килими», піч прикрашали солярною символікою, стіни під стелею розмальовували смугами з елементами рослинної орнаментики, фарбували сволок.

Масштаби вивчення стінопису *степової зони Буго-Дністровського межиріччя* значно менші. Утім, деякі матеріали про його поширення в степовій зоні аж до берегів Чорного моря існують і засвідчують дотримання українцями традиції настінного розпису в першій половині ХХ ст. Так, названа монографія К. Шероцького містить світліну відомого археолога Б. Фармаковського. На ній зафіксовано розпис фрагментів стіни навколо дверей і печі в с. Парутине на березі Дніпро-Бузького лиману (неподалік від його впадання в Чорне море)¹⁸.

В іншому районі причорноморської зони — Одеському — також знайдено зразки настінного розпису. Вони викладені в альбомі ілюстрацій «Степова Україна. Орнамент», що вийшов друком в Одесі 1929 року¹⁹. У цьому виданні Одеського політехнікуму образотворчих мистецтв, присвяченому академікові Миколі Олексійовичу Скрипнику, накладом лише 700 примірників, уміщено тільки 30 зразків, хоча зібрано значно більше. Вони формують уявлення про настінний розпис 1920-х років в українців Одеської «округи» — місцевості навколо Одеси. Як зазначено у вступному слові до альбому, представлений вид малярства вважався тоді типовим для українців степової зони. Зібрані в українських селах зразки репрезентують розмаїття як композиційних варіантів, так і типів стінописних творів — «ки-

лими» («коври»), шпалери, окремі композиції типу «вазон», «безконечник» та ін.

У **Буджаку** настінних розписів не зафіксовано. Імовірно, традиція стінопису тут утрачена переселенцями одразу після переселення. Натомість, незважаючи на відсутність сюжетних композицій у декорванні зовнішніх стін будівель, настінного розпису як елементу інтер'єру житла, у Буджаку практично повсюдно наявний мотив «вазон»/«світлове дерево» (переважно у вигляді квітки з двома листками чи двома гілками з листям).

«Квітку» розміщували на дощатому фронтоні двосхилого даху — типової для цієї місцевості конструкції. Мотивом «вазон»/«дерево життя» в Буджаку оздоблювали також присадибні огорожі, використовуючи масляні фарби. Збереження українцями цього мотиву як основного в декоративному оформленні, можливо, є продовженням успадкованої традиції хатнього розпису, де «вазон» займав одне з чільних місць у настінних композиціях.

Інші мотиви в незначній кількості лише віддалено нагадують настінний розпис. Такими, наприклад, є антропоморфні зображення. Вони зафіксовані на півдні Буджака й на правому березі Дунаю сусідньої Румунії в Тульчі, що засвідчує існування певної традиції в Нижньому Подунав'ї.

Отже, у ХХ ст. настінний розпис в українців південно-західної частини степової зони — важливий елемент декорування стін традиційного житла. Однак тільки на теренах Буго-Дністровського межиріччя від Балти до Одеси (від Південно-Східного Поділля до Чорного моря) у першій половині ХХ ст. стінопис наявний майже в кожному житловому приміщенні: у великій і малій хатах, сінях, де узорами розмальовували

грубу, піч, комин, запічок, стіну над ліжком, стіни під стелею, навколо дверей і вікон.

У другій половині ХХ ст. настінний розпис утратив жанрову розмаїтість, до того ж скоротилися територіальні межі його поширення. Зникли сюжетні картини, зазнали спрощення орнаментальні композиції, за винятком килимарських. Зникають чи модифікуються композиції ранніх варіантів з архаїчними елементами орнаментики («дерево життя», геометризовані зображення солярних символів тощо). Поширюється трафаретний метод декорування, але навіть у 1970-х роках традиція фарбування будівель барвниками різних кольорів збереглася в окремих селах північних районів Одещини.

З 1960-х років стіни жител частково чи повністю оздоблювали орнаментованими плитками промислового виробництва. Слід зауважити таку деталь — орнаментика на плитках аналогічна чи схожа до традиційної тієї місцевості, у якій їх виготовляли: рослинні, зооморфні мотиви, землеробська символіка.

Особливістю декоративної орнаментики народної архітектури степової зони є домінування в ній рослинних мотивів. На фронтонах жител степової зони Буго-Дністровського межиріччя й Буджака розміщені композиції, в основі яких — «вазон» чи «світлове дерево». Рослинні мотиви домінують і в декорі огорож садиб.

Зміни в традиції декорування жител українців степової зони (а саме перехід від геометричної до рослинної символіки) стали наслідком дії принаймні двох основних чинників — переорієнтації на усталені для степової зони мотиви й композиції, суттєвого скорочення ткацтва (а в багатьох селах і його занепад), разом з яким зникла і традиційна орнаментика.

¹Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10; Пассек Т. С., Гусев С. О. Особенности орнаментації моделей жител трипольської культури // Давня і середньовічна історія України. — Кам'янець-Подільський, 2000.

²Шероцький К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. — К., 1914. — Т. 1 : Худо-

жественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем.

³Карачківський М. Північно-Західна Балтична // Історично-географічний збірник. — К., 1929. — Т. 3. — С. 167.

⁴Самойлович В. П. Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины : Автореф.

дис. ... докт. искусствovedення. – К., 1968; *Самойлович В. П.* Українське народне житло. – К., 1972.

⁵ *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля (кінець XIX–XX ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980.

⁶ *Шероцький К.* Очерки по истории... – С. 39.

⁷ Там само. – С. 130.

⁸ Там само. – С. 124.

⁹ Там само. – С. 130.

¹⁰ Там само. – С. 140.

¹¹ *Карачківський М.* Північно-Західна Балтична. – С. 167.

¹² Там само. – С. 175.

¹³ *Самойлович В. П.* Народное творчество в архитектуре сельского жилища Украины. – С. 18, 23–32.

¹⁴ *Самойлович В. П.* Українське народне житло.

¹⁵ Там само. – С. 22.

¹⁶ *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля... – С. 154.

¹⁷ Там само. – С. 155–158.

¹⁸ *Шероцький К.* Очерки по истории... – С. 119. – Рис. 47.

¹⁹ *Степова Україна.* Орнамент : альбом. – О., 1929.

ОБРЯДОВЕ ПЕЧИВО В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

Валентина Борисенко

УДК

Традиційна українська культура на початку ХХІ ст. хоча і побутує в трансформованому вигляді, однак ще характеризується доволі стійкими етнічними компонентами. Культурологи, етнологи з усього світу працюють над переосмисленням та уважним вивченням розмаїття культур і цивілізацій. Тепер для концепції «глобальної історії», яка ґрунтується на ідеї універсальної єдності людства, характерним є визнання самодостатності етнічних соціальних систем та культур.

Українська культура сформована на основі землеробсько-скотарського господарства і на локальних племінних особливостях із чіткою структурною єдністю на всій етнічній території розселення українського етносу. Безперечно, етнокультура українців упродовж віків піддавалася впливам культур інших етнічних груп та спільнот, що мігрували через її землі або ж осідали серед місцевого українського населення. І це аж ніяк не вада, а досягнення багатой і давньої культури, відкритої до нашарувань, які поступово, видозмінюючись під впливом автохтонів, ставали структурними компонентами етнічної культури українців.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у світовій науці досить відчутно виокремилися нові тенденції щодо поглиблення знань про світові, етнічні, релігійні, культурні особливості людства. Учені переосмислили тезу про унікальність західного способу існування, побуту та культури. «На зміну їй [тезі про унікальність західної культури. – В. Б.] було висунуто тезу рівноцінності й еквівалентності цивілізацій, оскільки на даний час відсутні критерії, які уможливили б їх порівняльну оцінку»¹.

У цьому сенсі більше уваги почали звертати на давні цивілізації, у культурі яких збережено багато архаїчних елементів цієї культури. Символіка родинної та календарної обрядовості українців, насамперед та, що пов'язана з культом хліба, є певним феноменом народної духовної культури сьогодення і компонентом світових цінностей. Особливо важливо побачити ціннісний аспект у ставленні сучасної людини до природи, традицій, хліба, звичаїв, обрядів, оскільки саме ці компоненти культури є певними критеріями норми, ідеалу, сакрального й профанного.

В Україні з давніх часів обрядове печиво використовували в багатьох обрядах народ-